

Research Paper

Investigating the Place of Shiism and Shiite Imams in the Geographical Travelogues of Safavid Era

Sara Iranpour ^a, Ebrahim Khorasani Parizi ^{b*}, Ali Rahimi Sadegh ^c

^a. PhD student, Department of History, Baft Department, Islamic Azad University, Baft, Iran

^b. Assistant Professor of History Department, Baft Department, Islamic Azad University, Baft, Iran

^c. Assistant Professor of History Department, Baft Department, Islamic Azad University, Baft, Iran

ARTICLE INFO

Keywords:

Shiism, Shiite imams, religious rituals, travelogues of the Safavid era

ABSTRACT

The purpose of the present research is to investigate the position of Shiism and Shiite imams in the travelogues of the Safavid era. The research method in this research is descriptive and analytical. The findings show that the researched travelogues are the first sources about the Shia religion. Most of these travelogues-writers wrote these travelogues about Shiism with prejudice or intention. However, the common feature of this entire travelogue is that, according to these Orientalists, Shi'ism has a very high place for Iranians. They have paid special attention to the opinion of Shias about Imamate and how to choose Imam Ali (a.s.), as well as the issue of backsliding and Mahdism, and have explained how to appoint an imam, mujtahid, and jurist and some religious elites during the backsliding. As they themselves have directly visited Shia pilgrimage sites such as Mashhad, Iraq, or Qom, they describe these religious places and believe that the construction of these places is very important for Shiites. They also discuss the importance of holding Shia religious ceremonies such as festivals and celebrations, Ashura ceremony, Ramadan and Iranian worships and ceremonies such as breast-shaking, slapping, chak-chako and stoning rituals, and charity and excuses for Shiites. They mention the presence of women in this ceremony with special clothing.

Citation: Iranpour, S., Khorasani Parizi, E., & Rahimi Sadegh, A. (2023). Investigating the position of Shiism and Shia imams in the travelogues of the Safavid era. *Geography (Regional Planning)*, 13(50), 157-173

[http://doi.org/10.22034/jgeoq.2023.379559.3984](https://doi.org/10.22034/jgeoq.2023.379559.3984)

* .Corresponding author (Email: ebrahim.khorasani.parisi1350@protonmail.com)

Extended Abstract

Introduction

The formation of the Safavid government in Iran was the most important issue that occurred in the 15th century, due to its great influence on the fate of Iran and global developments. At that time, Iran witnessed the conflicts and disputes between the claimants of power, which had arisen since the time of the Mongol invasion, and this issue had caused Iran to remain far from achieving independence and territorial unity. At this time, the Uzbeks in the east and the Ottomans in the west were ruling at the same time, and both were planning to penetrate into the land of Iran. It was in this situation that the Safavid government, by forming and expanding its sphere of influence to the known borders of Iran, gave a new life to this country and established the political and religious independence of Iran, and this issue caused national unity in Iran. Since the Twelver religion became the official religion of Iran, the Safavid kings paid special attention and went on pilgrimages due to their conversion to the Shia religion, visiting the tombs of the Shia imams, which had a significant effect on strengthening the political-religious beliefs of the people towards the Safavid dynasty. At the same time, travel and travelogue writing became very popular among Orientalists and Westerners (Europeans); In such a way that a lot of European tourists went to the East and Iran. He considered the first western travelers who visited the Islamic country to belong to the 10th century AD/4th Hijri; That is, when some Christian Europeans went to Islamic lands with different purposes, such as studying science or business, among them, one should mention the French Gerbert who came to Andalusia to study and later became the Pope under the title of Sylvester II. Of course, these visits were very limited due to political factors and were often not written down in the form of a travelogue. In this period, writings emerged that can be considered the first travelogues of the East. Some of these writings were actually guidebooks written by European pilgrims for the use of other pilgrims, and for this reason they were called "Guidelines". Among the notable

examples of the writings of this era are the travelogues of Marco Polo, the Venetian merchant, John Dumandeville, the English knight, and Udric Dupordnon. At the same time as the Safavid rule in Iran, guidebooks became travelogues. During this period, Western countries tried to open political-economic relations with the East in some way, therefore, people with different missions came from Europe to Eastern and Islamic countries. The hospitality shown by Muslim governments to ambassadors and tourists also provided grounds for frequent visits by foreigners.

Methodology

The current research is fundamental in terms of its purpose, descriptive in terms of the inference method, and qualitative in terms of the nature of the data. The method of data collection in this research is library and documentary; In this way, by referring to the important published travelogues of the Safavid era, an attempt has been made to explain and analyze their texts about the position of Shiism among Iranians.

Results and discussion

The researched travelogues are the first sources about Shi'ism and religion. Most of these travelogues have written these travelogues about Shiism with prejudice or intent. Nevertheless, the common feature of all this travelogue is that, according to these Orientalists, the Shiite religion has a very high place for Iranians. They have paid special attention to the opinion of Shias about Imamate and how to choose Imam Ali, as well as the issue of backsliding and Mahdism, and have explained how to appoint an imam, mujtahid, and jurist, and some religious elites during backsliding. As they themselves have directly visited Shia pilgrimage sites such as Mashhad, Iraq, or Qom, they describe these religious places and believe that the construction of these places is very important for Shiites. They also discuss the importance of holding Shia religious ceremonies such as festivals and celebrations, Ashura ceremony, Ramadan

and Iranian worships and ceremonies such as breast-shaking, slapping, chak-chako and stoning rituals and charity and excuses for Shias. They mention the presence of women in this ceremony with special clothing.

Conclusion

Figuerola's travelogue provides useful information about Imamzadegan and Shia religious ceremonies and customs, the presence of women from different social classes in mourning ceremonies and the appearance of women during mourning, and some Shia customs and ceremonies. Pietro Delawale describes the tombs and shrines of imams and Imamzadegans and describes the ceremony of Eid al-Adha, the first decade of Muharram, stoning and other Ashura mourning rituals. Taverniyeh believes that the people of Iran, under the influence of the power and power of the kings and rulers, give them a sacred status and believes that there is no king in the whole world more independent than the king of Iran. And then he divides the members of the royal court. In the description of his observations, Katef deals with the month of Ramadan and the worships of Iranians and the ceremony of stoning, similar processions and other types of mourning and mourning chaining in the streets, markets and squares. Adam Olearius is one of the first people who paid attention to the Shia belief about Imamate and Mahdism. He has discussed in detail about the caliphate of Imam Ali and three other caliphs who unjustly took his place. Chardin also gives detailed information about Shi'ism and Shi'ism. After referring to the opinion of the Shiites regarding the Imamate, he explained how to determine the Imam. He also refers to

Mahdism and the absence of the 12th Imam, as one of the basic principles of Iranian Shiites. V. Chardon also talks about mujtahid and jurist and some religious elites. Kempfer talks about the Shia belief about the existence of twelve imams and the hereditary nature of the imamate. He gives more explanations about Mahdism and the absence of the Imam in this chapter, and according to the Shia opinion, he explains about the emergence and resurrection of Hazrat Mahdi and the establishment of justice and justice. He has visited Shiite pilgrimage places such as Mashhad, Iraq. Kempfer has dedicated a part of his travelogue to Shiite festivals and ceremonies. Curry also describes Iranians' belief in life after death and learns religious ceremonies.

Keywords: Shiism, Shiite imams, Religious Rituals, Travelogues of the Safavid Era

Funding

There is no funding support.

Authors' Contribution

Authors contributed equally to the conceptualization and writing of the article. All of the authors approved the content of the manuscript and agreed on all aspects of the work declaration of competing interest none.

Conflict of Interest

Authors declared no conflict of interest.

Acknowledgments

We are grateful to all the scientific consultants of this paper.

بررسی جایگاه تشیع و ائمه شیعه در سفرنامه های جغرافیایی عصر صفوی

ساره ایرانپور - دانشجوی دکتری، گروه تاریخ، واحد بافت، دانشگاه آزاد اسلامی، بافت، ایران
ابراهیم خراسانی پاریزی^۱ - استادیار گروه تاریخ، واحد بافت، دانشگاه آزاد اسلامی، بافت، ایران
علی رحیمی صادق - استادیار گروه تاریخ، واحد بافت، دانشگاه آزاد اسلامی، بافت، ایران

چکیده

اطلاعات مقاله

واژگان کلیدی:

تشیع، ائمه شیعه، مناسک دینی،
سفرنامه های عصر صفوی

هدف از پژوهش حاضر بررسی جایگاه تشیع و ائمه شیعه در سفرنامه های عصر صفوی است. روش پژوهش در این تحقیق توصیفی تحلیلی است. یافته های نشان می دهد که سفرنامه های مورد پژوهش، نخستین منابع در مورد درباره دین و مذهب تشیع هستند. اغلب این سفرنامه نویسان با تعصب و یا غرض ورزی به نوشتن این سفرنامه ها در مورد تشیع پرداخته اند. اما وجه اشتراک تمامی این سفرنامه در این است که از نظر این مسشرقان، دین و مذهب تشیع برای ایرانی ها جایگاه بسیار بالایی دارد. آنها به عقیده شیعیان در باب امامت و نحوه انتخاب امام علی (ع) و همچنین مساله غیبت و مهدویت توجه ویژه داشته اند و به تشریح چگونگی تعیین امام، مجتهد و ولی فقیه و برخی از نخبگان مذهبی در زمان غیبت پرداخته اند. آنها چون خود مستقیماً از اماکن زیارتی شیعیان نظیر مشهد، عراق و یا قم دیدن کرده اند، به توصیف این اماکن مذهبی پرداخته و معتقدند ساخت این اماکن برای شیعیان اهمیت زیادی دارد. همچنین به اهمیت برگزاری مراسم مذهبی شیعیان نظیر اعیاد و جشن ها، مراسم عاشورا، ماه رمضان و عبادات ایرانیان و مراسمی چون سینه زنی، لطمه زنی (سیلی زدن)، چاک چاکو و آیین سنگ زنی و خیرات و مبرات برای شیعیان می پردازند و از حضور زنان در این مراسم با پوشش خاص یاد می کنند.

استناد: ایرانپور، ساره، خراسانی پاریزی، ابراهیم، و رحیمی صادق، علی. (۱۴۰۲). بررسی جایگاه تشیع و ائمه شیعه در سفرنامه های عصر صفوی. فصلنامه جغرافیا (برنامه ریزی منطقه ای)، ۱۳(۵۰)، ۱۷۳-۱۵۷

 <http://doi.org/10.22034/jgeoq.2023.379559.3984>

مقدمه

تشکیل حکومت صفویه در ایران، به دلیل تأثیر زیادی که بر سرنوشت ایران و تحولات جهانی، مهمترین موضوعی بود که در قرن ده هجری رخ نمود. در آن زمان ایران شاهد کشمکش‌ها و جدال‌های مدعیان قدرت بود، که از زمان حمله مغول بوجود آمده بود و این موضوع باعث شده بود ایران از رسیدن به استقلال و وحدت ارضی دوره بماند. در این زمان ازبکان در شرق، و عثمانی‌ها در غرب همزمان حکومت می‌کردند و هر دو قصد داشتند به سرزمین ایران نفوذ کنند. در این شرایط بود که دولت صفویه با تشکیل و توسعه قلمرو نفوذ آن تا مرزهای شناخته ایران، حیات دوباره‌ای به این کشور بخشید و استقلال سیاسی و مذهبی ایران را پایه‌ریزی کرد، و همین موضوع باعث وحدت ملی در ایران شد؛ چراکه مذهب اثنی عشری مذهب رسمی ایران گردید، شاهان صفوی به دلیل گرویدن به مذهب تشیع به زیارت مقابر ائمه که تأثیر بسزایی در تقویت باورهای سیاسی-مذهبی مردم نسبت به سلسله صفویه داشت، توجه ویژه‌ای کردند و به سفرهای زیارتی پرداختند. در همین زمان سفر و سفرنامه‌نویسی هم در بین مستشرقان شرقی‌ها و غربی‌ها (اروپایی‌ها) رواج بسیاری یافت؛ به‌گونه‌ای که انبوهی از سیاحان اروپایی به سوی شرق و ایران روانه شدند. اولین مسافران غربی را که از بلاد اسلامی دیدن کردند متعلق به قرن دهم میلادی / چهارم هجری دانست؛ یعنی زمانی که برخی از اروپاییان مسیحی با مقاصد مختلف، مثل تحصیل علوم یا تجارت، راهی سرزمین‌های اسلامی شدند که از جمله آنها باید از گربرت فرانسوی یاد کرد که برای تحصیل به اندلس آمد و بعدها با عنوان سیلویستر دوم به مقام پاپی رسید. البته این آمد و شدها به سبب عوامل سیاسی بسیار محدودی بود و اغلب به صورت سفرنامه، مدون نمی‌شد. در این دوره، نوشته‌هایی پدید آمدند که آنها را می‌توان اولین سفرنامه‌های شرق دانست. برخی از این نوشته‌ها در واقع کتابچه‌های راهنمایی بود که توسط زائران اروپایی و برای استفاده دیگر زیارت کنندگان نوشته می‌شدند و به همین دلیل آنها را «راهنامه» نامیدند. از نمونه‌های قابل توجه نوشته‌های این دوران سفرنامه مارکو پولو تاجر ونیزی، جان دومانویل شوالیه انگلیسی و اودریک دوپوردنونه است (حسین‌زاده شانه‌چی، ۱۳۸۹: ۳۸). هم‌زمان با حاکمیت صفویان در ایران، راهنماها تبدیل به سفرنامه شد. در این دوره، کشورهای غربی کوشیدند تا به‌گونه‌ای باب مناسبات سیاسی - اقتصادی را با شرق بگشایند، از این‌رو، افرادی با مأموریت‌های مختلف از اروپا به کشورهای شرقی و اسلامی می‌آمدند. روی خوشی که دولت‌های مسلمان به سفیران و سیاحان نشان می‌دادند نیز زمینه را برای سفرهای مکرر بیگانگان فراهم می‌کرد.

در این میان، سفرنامه‌نویسی نواحی شیعه‌نشین رواج یافت بگونه‌ای که منبع اطلاعاتی مهمی برای شرق‌شناسان در خصوص شناخت تشیع و شیعیان تلقی گردید، این سفرنامه‌ها در مورد اصول اعتقادی، آداب و رسوم، مراسم مذهبی و عبادی و نیز تاریخ شیعیان اطلاعات فراوانی می‌دادند. موضوع مذهب تشیع وامامان شیعه و توجه شیعیان به این مقوله در بیشتر سفرنامه‌ها آمده است. چون سفرنامه‌های دوره صفویه، نخستین اطلاعات حاصل از مشاهدات مستقیم اروپاییان درباره تشیع و شیعیان است تعداد سفرنامه‌های تدوین شده در این دوران قابل توجه و زیاد است لذا سفرنامه نویسان مورد پژوهش شامل: فیگوروا، پیترو دلاواله، کاتف، ژان باپتیست تاورنیه، آدام اولتاریوس، کمپفر و جلمی کارری می‌شوند. بی‌شک، انتقال این اطلاعات در کیفیت شناخت و آگاهی اروپاییان و نویسندگان بعدی آنها تأثیر داشته و از این رو توجه به نقاط ضعف و قوت این آثار، مهم است. این تحقیق می‌کوشد جایگاه تشیع و امامان شیعه در این سفرنامه‌ها را مشخص کرده است.

مبانی نظری

سفرنامه

سفرنامه‌نویسی یکی از سبک‌های ادبی است که در آن شخصی که به سرزمین‌های دیگر سفر کرده، دیده‌ها، شنیده‌ها، تجربیات، رخدادها و احساساتش را درباره آن سرزمین‌ها برای آگاه کردن دیگران در قالب کتابی می‌نویسد (رایت^۱، ۱۳۵۹: ۴۵). تعاریف دیگری نیز برای سفرنامه آمده است، از جمله: "سفرنامه، داستان سفر است و سفر از قدیم الایام، خواندنی‌ترین نوشته‌ها نزد همه اقوام و ملل بوده و هست. سفرنامه‌ها داستان‌هایی واقعی‌اند که متضمن اعجاب و حیرت حکایت تخیلی هم هستند." (دانش پژوه، ۱۳۸۵: ۲۳). سفرنامه، نوعی گزارش است که نویسنده در قالب آن مشاهدات خود را از اوضاع شهرها یا سرزمین‌هایی که بدان مسافرت کرده است شرح می‌دهد و اطلاعاتی از بناهای تاریخی، مساجد، کتابخانه‌ها، بازارها، بزرگان، آداب و رسوم ملی و مذهبی مردم، موقعیت جغرافیایی، جمعیت، آب و هوا، زبان اهالی، مناطقی که بازدید نموده است در اختیار خواننده می‌گذارد. سفرنامه‌ها گنجینه‌ای از اطلاعات هستند که از طریق آنها گاه می‌توان به واقعیت‌هایی از وضع اجتماعی، سیاسی، اقتصادی ادواری از تاریخ مردم یا منطقه‌ای پی برد که دست‌یابی به آنها از طریق کتب تاریخی میسر نیست (آئینه وند و گراوند، ۱۳۹۰: ۳).

پیشینه سفرنامه‌نویسی

سفرنامه‌ها در ابتدا خیالی بودند، و اغلب به صورت قصه یا تمثیل بیان می‌شدند، نظیر کتاب اردا ویرافنامه، که موضوع آن سفر معنوی یا معراجی است که برای ارداویراف، مؤید فرزانه زردشتی - معاصر اردشیر بابکان (۲۲۴-۲۴۱ م) پیش می‌آید، سیاحت‌نامه سه جلدی ابراهیم بیک، نوشته زین العابدین مراغه‌ای (۱۲۵۵-۱۳۲۸ هـ، ق) نیز شرح سفر خیالی ابراهیم بیک به مشهد مقدس است (براون، ۱۳۲۹: ۷). کم‌کم سفرنامه نویسان خود به مسافرت رفتند و شرح خاطرات خود و رخدادهایی را که در جریان سفر عیناً دیده و شنیده و با آن‌ها مواجه شده‌اند، به رشته تحریر در می‌آوردند. نظیر سفرنامه ناصر خسرو سفرنامه ابن بطوطه (۷۰۳-۷۷۰ هـ) سیاح معروف مراکشی، از جمله سفرنامه‌های واقعی است که نویسنده از سفرهای طولانی خود در شمال آفریقا و سرزمین‌های مصر، شام، عراق، ایران و سه بار سفر او به مکه و زیارت خانه خدا و دیگر مشاهداتش از بحرا حمر، یمن، آسیای صغیر، ماوراءالنهر، افغانستان، هند بنگال و آسام تا چین و... اطلاعات با ارزشی را نگاشته است. از ویژگی‌های این سفرنامه، بی‌پیرایگی و سادگی سبک نگارش در بیان وقایع می‌باشد (بهار، ۱۳۲۹: ۱۲). مشهورترین سفرنامه‌نویس اروپایی را باید مارکوپولو بدانیم. وی در ۱۲۵۴م، در ونیز به دنیا آمد. کتاب «شرح جهان» یا همان «سفرنامه مارکوپولو»، شرح سفر طولانی او به خاور دور و اقامت هفده ساله‌اش در چین است. پولو در هر نقطه، شرایط جغرافیایی، وضعیت و ثروت‌های طبیعی، راه‌ها، خلق و خوی مردم، آداب و سنن و خلاصه آنچه را که مفید می‌دانست، شرح می‌داد. وی در مسیر سفرش از فلسطین، ارمنستان، بین‌النهرین، خلیج فارس، ایران، بلخ، کاشغر و ختن گذشت و در بازگشت از سوماترا (جنوب هند) به ایران آمد و از راه قسطنطنیه به وطن بازگشت. قسمتی از راه سفر پولو همان راه قدیمی سیاح و مسافر معروف چینی هوئن تسانگ بود (تاورنیه، ۱۳۶۳: ۱۹۰). عبدالرزاق سمرقندی (۸۱۶-۸۸۷ ق.) در دوران پادشاهی شاهرخ به سفارت و دربار سلطان بیجانگر از بنادر هند منصوب شد و سه سال از زندگی خود را در این سفر سپری کرد. شرح این سفر را با توصیف استادانه، هر جا و هر چه دیده بود در کتاب «مطلع السعیدین» به تفصیل آورده است. این کتاب از جمله جامع‌ترین و معتبرترین کتب تاریخ عهد تیموری است. سفرنامه اولیا چلبی (۱۰۲۰-۱۰۹۰ ق.)، تاریخ جهانگشا عظاملک جوینی، سفرنامه کلاویخو، جوزافا باربارو از دیگر سفرنامه‌های واقعی هستند. دوران صفوی، دوران اوج و رونق سفر سیاحان و جهانگردان به ایران است و جهشی که در این دوران در این زمینه صورت گرفت، موجب شد سیاحت اروپاییان به ایران مورد توجه قرار گیرد و در ادوار بعد استمرار یابد و به اوج خود برسد، به طوری که اکثر سفرنامه‌هایی که درباره ایران نوشته شده مربوط به دوران صفویه و بعد آن است (تقی پور، ۱۳۹۷: ۱۰).

¹ Wright

علت گسترش سفرنامه‌های خارجی در دوره صفویه

سفرنامه‌نویسی در دوران صفویه از نظر کیفی و کمی اهمیت بیشتری یافت. چون در این زمان کشورهای غربی که قصد داشتند از توسعه قدرت عثمانی ممانعت کنند، رابطه خود را با ایران گسترش دادند. آنها می‌خواستند با افزایش ارتباطات، دولت صفوی را تشویق کنند تا در برابر دولت عثمانی با آنها متحد شود، بنابراین سفیران بیشتری را به ایران می‌فرستادند. همچنین رشد تجارت و صنعت در اروپا باعث شد ایران به یک منبع تغذیه جدید بگردد تا مرزهای تجاری خود را به بیرون از غرب گسترش دهند. این سفر از سواد، تجربه و معلومات کافی برخوردار بودند و پس از مدتی حاصل دیده‌های خود را انعکاس می‌دادند. لذا این منابع از به عنوان منابع دست اول و اصلی اهمیت زیادی دارند. این سیاحان از طبقات مختلفی بودند: ۱. تجار و بازرگانان؛ ۲. جهانگردان (دریانورد، ماجراجویان و...); ۳. سفیران و هیئت‌های رسمی سیاسی؛ ۴. مبلغان مذهبی؛ ۵. هنرمندان و دانشمندان سیاح (دانش پژوه، ۱۳۸۵: ۱۲۴). این سیاحان که با اهداف و علایق گوناگون سیاسی، تجاری، علمی و مذهبی به ایران سفر می‌کردند تابعیت ممالک مختلف را داشتند، از این رو سفرنامه‌های آنان به زبان‌های پرتغالی، اسپانیولی، هلندی، فرانسوی، انگلیسی، آلمانی، روسی و ایتالیایی نوشته شده است که برخی از معروف‌ترین این سفرنامه‌ها به فارسی نیز ترجمه شده است (حاجیان، ۱۳۷۰: ۴۳۰).

روش تحقیق

تحقیق حاضر به لحاظ هدف، بنیادی، به لحاظ روش استنتاج، توصیفی و به لحاظ ماهیت داده‌ها، کیفی است. شیوه گردآوری داده‌ها در این تحقیق، کتابخانه‌ای و اسنادی است؛ به این صورت که با مراجعه به سفرنامه‌های مهم منتشر شده دوران صفوی، اقدام به تبیین و تحلیل متون آنها درباره جایگاه تشیع در میان ایرانیان شده است. سفرنامه‌های بررسی شده در این تحقیق، به شرح جدول ۱ می‌باشد.

جدول ۱. سفرنامه‌های مورد مطالعه

سفرنامه‌نویس	سال سفر به ایران	ملیت	دوره
گارسیا د سیلوا فیگوروا	۱۶۱۴ م (۱۰۱۳ ق)	اسپانیا	شاه عباس صفوی
پیتر دلاواله	۱۵۸۶ میلادی	ایتالیا	شاه عباس اول
کاتف	۱۶۲۳	روسیه	شاه عباس اول
ژان باپتیست تاورنیه	۱۶۳۲	فرانسه	شاه عباس دوم و شاه سلیمان
آدام اولناریوس	۱۶۳۶	آلمان	شاه صفی
ژان شاردن	۱۶۴۳	فرانسه	شاه عباس
کمپفر	۱۶۸۳	آلمان	شاه سلیمان صفوی
جملی کاری	۱۶۹۳	ایتالیا	اواخر دوران صفویه

یافته‌ها

سفرنامه دن گارسیا د سیلوا فیگوروا

سفرنامه دن گارسیا فیگوروا حاوی مطالبی است در مورد امامزادگان و مراسم مذهبی و ادب و رسوم شیعیان. وی همچنین به اهمیت دهه اول محرم نزد شیعیان می‌پردازد و با دقت نسبتاً بالایی عزاداری را رصد کرده است (فیگوروا، ۱۳۶۳: ۳۰۶). فیگوروا در گزارش خویش، ابتدا به وصف روضه‌خوانان پرداخته و این‌گونه موعظه‌گران را توصیف می‌کند: «موعظه‌گران در این مجالس علمای شرعند و اینان همان مقام را میان ایرانیان دارند که کشیشان در میان مسیحیان، غالباً ملأ یا قاضی نامیده می‌شوند» (همان: ۳۰۷-۳۰۹). او به موعظه علما و بالا رفتن آنها از شش یا هفت پله منبر و

نشستن بر آخرین آن‌ها مانند موعظه گران اروپا می‌پردازد. (همان: ۱۱۰-۱۱۱). گارسیا در مورد اهمیت دهه اول محرم بر شیعیان می‌نویسد: "ده روز اول ماه محرم الحرام با توجه به اشاراتی که از سوی معصومین علیهم‌السلام به شیعیان رسیده است، در نزد شیعیان امامیه بسیار قابل احترام بوده و از شور و شعور وصف‌ناپذیری برخوردار می‌شود. با شروع ماه محرم طبق سنت دیرین در جای‌جای کشور ایران خیمه‌های عزای آل الله برپا شده و نوای حزن‌انگیز مرثیه به همراه صدای طبل و سنج و سلاح از هر کوی و برزنی به عرش اعلاء می‌رسد و زن و پیر و جوان در آن شرکت می‌کنند» (همان: ۳۰۷) وی با توجه به طرز پوشش و محل جلوس زنان در مجلس، آنان را به سه گروه زنان پیشه‌وران و بنکداران، زنان بازرگانان و طبقات متوسط و زنان وزرا و درباریان تقسیم می‌کند. (همان: ۳۱۵). فیگوروا درباره زنان شرکت‌کننده می‌نویسد: «در اطراف مسجد رواق‌های بسیار باریکی بود که به شخصیت‌های بسیار برجسته اختصاص داشت. این رواق‌ها از صحن مسجد که غالباً زنان پیشه‌وران و بنکداران آن را اشغال می‌کردند برای نشستن راحت‌تر بود. بین زنان طبقات پست گروهی از زنان بازرگانان و طبقات متوسط نیز بودند که از لحاظ لباس و زینت با زنان پائین‌تر از خود فرقی نداشتند زیرا هم اینان و هم آنان چادرهای سیاه بر سر و روبنده‌های سفید بر چهره داشتند... اما زنان وزرا و دیگر بزرگان درباری کمتر در ملاء عام ظاهر می‌شوند و همواره در اختفا بسر می‌برند- یا در سفرند و یا بیشتر اوقات در خانه‌های خود محبوس و تحت حفاظت نگهبانانند... خدمه بیشتر دارند و چون معمولاً سوار بر اسب حرکت می‌کنند پیش از دیگران به مجلس می‌آیند چنانکه در مدت ادامه این تشریفات با این‌که همه زنان عزادار چادر سیاه و برخی زرد یا قهوه‌ای رنگ بر سر داشتند اینان به سبک خودشان لباسی تمام ابریشم بر تن و چادرهایی از پارچه‌های لطیف زردوزی شده بر سر داشتند و بیشترشان با صورت باز نشسته بودند ... همه زن‌ها از هر طبقه با دقت کامل مواعظی را که هرروز در این مسجد به‌وسیله جدی‌ترین و والا مقام‌ترین ملایان یا فقیهان ایراد می‌شد گوش می‌دادند... سخنان موعظه‌گران به‌قدری تأثرانگیز است که زن‌ها به‌سختی اشک می‌ریزند و با سیلی بر چهره و با مشت بر سینه خویش می‌کوبند ... همه زنان، از هر طبقه و در هر شرایطی که باشند در این ده دوازده روز عزا در خانه‌های خود نیز روبنده از صورت بر نمی‌گیرند و هر کاری را با صورت پوشیده انجام می‌دهند و این نشانه نهایت اخلاص و سوگواری آنان برای حسین [ع] است (همان: ۳۱۴).

دن گارسیا در مورد پوشش ظاهری زنان در ایام سوگواری این‌گونه ادعا کرده است: «همه زنان، از هر طبقه و در هر شرایطی که باشند در این ده دوازده روز عزا در خانه‌های خود نیز روبنده از صورت بر نمی‌گیرند و هر کاری را با صورت پوشیده انجام می‌دهند و این نشانه نهایت اخلاص و سوگواری آنان برای حسین [علیه‌السلام] است» (همان: ۳۲۵). دسیلوا فیگوروا، علاوه بر سینه‌زنی از لطمه زنی نیز توسط مستمعان خبر می‌دهد: «سخنان موعظه‌گران به‌قدری تأثرانگیز است که زن‌ها به‌سختی اشک می‌ریزند و با سیلی بر چهره و با مشت بر سینه خویش می‌کوبند» (همان: ۳۰۷). وی چاک چاکوها را در شیراز و اصفهان دیده و در مورد آن‌ها می‌نویسد: «گروهی که همه بدنشان جز قسمت‌هایی که سرشت آدمی به پوشیدن آن‌ها فرمان می‌دهد برهنه است و بدن خود را با رنگ سیاه درخشانی چنان رنگین کرده‌اند که بی‌شبهت به حبشی‌های براق پوست نیستند، در شهر به راه می‌افتد. با آهنگ چند طبل کوچک به حالت رقص حرکت می‌کنند. در صورت برخورد با گروه دیگری از قماش خودشان با مشت و لگد به جان هم می‌افتند؛ و اگر کارد یا خنجر به دست بیاورند یکدیگر را می‌کشند. اینان نیز کسانی را که در این برخوردها به قتل برسند شهید تلقی می‌کنند و این‌گونه مرگ را به فال نیک می‌گیرند. کسانی هستند که در مراکز تجمع مردم گودالی می‌کنند و تمام بدن برهنه خود را تا گردن در خاک فرو می‌کنند بطوریکه جز سرشان بیرون نمی‌ماند. اینان رفیقی دارند که از حاضران یا رهگذران برایشان صدقه جمع می‌کند» احسان و اطعام از جلوه‌های نیکوکاری و کمک و دستگیری از عزادارانی بود که با مشغول شدن به عزاداری، وقت و امکان تهیه‌ی غذا و طعام برای خود را نداشتند. در این زمینه بسیار جالب است که به یاد تشنگی امام حسین علیه‌السلام و اصحابش، جمعی از خیرین آب‌انبار و سقاخانه می‌ساختند تا مردم از تشنگی آسوده شوند» (همان:

۳۱۱). فیگوئرا در این زمینه می‌نویسد: «یکی از علل اساسی خیرات و مبرات ایرانیان برای ساختن آب- انبارها و نجات مردم از تشنگی توجه به همین امر، یعنی تشنگی حسین و یارانش در همین واقعه است (همان: ۱۱).

سفرنامه پیترو دل‌واله

دل‌واله در سفرنامه خود از اماکن زیارتی عبور کرده است و به توصیف مقبره‌ها و زیارتگاه‌های ائمه و امامزادگان می‌پردازد مثلاً از سفر زیارتی شاه عباس به مشهد برای زیارت امام رضا و ادای نذر خویش در سال ۱۰۲۹ ه.ق، یاد می‌کند که خودش نیز در این سفر از همراهان شاه بوده است. او اظهار می‌دارد شاه به سبب رویایی که در آن با امام رضا دیدار داشت، در دامغان از ادامه سفر منصرف شد و به سمت آذربایجان شتافت (دل‌واله، ۱۳۷۰: ۱۲۴). دل‌واله در وصف قم چنین نوشته است: «قم از شهرهای متوسط ایران است. جلوی شهر، رودخانه کوچکی جاری است که در اثر باران و آب کوه‌های اطراف بعضی اوقات خیلی بزرگ و پر آب می‌شود. در نزدیکی پل سنگی این رودخانه، مقبره‌ای واقع شده که می‌گویند خواهر امام رضا یکی از بازماندگان پیغمبر اسلام، در آنجا دفن است و این خواهر نیز از طرف مردم مقدس شمرده می‌شود و مدفن او زیارتگاه عمومی است (همان: ۳۲۰). دل‌واله در توصیف اردبیل می‌نویسد: «در اردبیل شراب به عمل نمی‌آید چون مقبره شاه صفی که بعد از مکه و مقابر علی و حسین (ع) برای ایرانیان مقدس‌ترین محل محسوب می‌شود، در آن جا واقع شده، باید حرمت آن را نگه داشت. به جز مقبره شاه صفی، چیز قابل توجه دیگری در اردبیل وجود ندارد و در این مقبره، تمام شاهان و افراد مهم خانواده صفویه به خاک سپرده شدند. کمی دورتر از میدان بزرگ در کوچه تنگ و بدون نهري، اولین و بزرگترین درب مقبره واقع شده است. بعد از درب بزرگ، صحنی واقع شده که در دو طرف آن حجره‌های متعددی پر از خوراک و پوشاک و وسایل مختلف دیگر قرار گرفته است. کسانی که بست نشسته‌اند، احتیاجات خود را از این دکانها تامین می‌کنند و زائرین متعددی که از اکناف و مملکت برای زیارت مقبره می‌آیند مشتری آن‌ها هستند» (همان: ۳۷۰). داخل حرم با کاشی‌های سبزی که می‌گویند داخل آن‌ها نقره کاری است تزیین شده و جسد شیخ صفی را در آن جا زیر قبر برجسته ای که روی آن با پارچه‌های گران قیمت پوشیده شده به خاک سپرده اند و دورتا دور آن را حصار کشیده اند تا از سایر قسمت‌های مقبره متمایز باشد. کمی پایین تر اجساد پادشاهان صفوی در قبرهایی پوشیده از پارچه‌های حریر زربفت گران بها به خاک سپرده اند. همواره جمعیت بسیاری در این مقبره مشغول راز و نیاز و دعا هستند (همان: ۳۷۲). یا وقتی شاه عباس سر قبر جدش صفی‌الدین رفته و به دعا و گریه و زاری می‌پردازد، دل‌واله این رفتار شاه را حمل بر ضعف و احساساتی بودن او می‌کند و عنوان می‌کند که «احتمال دارد آن روحیه سلحشوری سابق را از دست داده باشد». دل‌واله از دعا و راز و نیاز با خدا چیزی نمی‌فهمد؛ زیرا او در فرهنگ مسیحی با چنین چیزی آشنا نبوده و نمی‌داند که گریه و زاری در حضور خداوند به چه معناست. (همان: ۳۷۶). حجاب زنان از مهم‌ترین چیزهایی است که اکثر این سفرنامه‌نویس‌ها نتوانستند درک درستی از آن داشته باشند؛ از این‌رو، تلاش کرده‌اند آن را به حسادت مردان و خودخواهی مردانه و زندگی مردسالارانه در ایران معنا کنند و چنین وانمود کنند که زنان در زندان همیشگی به سر می‌برند و اگر روزی بتوانند، از آن خارج خواهند شد (همان: ۱۲۹). .. حتی پیترو دل‌واله که با یک بانوی مسیحی شرقی در عراق به اسم بانو معانی ازدواج کرده بود و به همراه این خانم مسافرت‌های خود را پی می‌گرفت، نیز حجاب را از دید یک زن شرقی غیرمسلمان معنا کرده است. هرچند او در قضاوت خود درباره حجاب، پیش از هر چیز تفکر و پیش‌داوری اروپاییانی که آن را نوعی فشار مردان بر زنان می‌دانستند، رد می‌کند و همچنین حجاب را ناشی از حسادت مردان نمی‌داند، اما در عین حال، او حجاب را از محتوای دینی آن خارج کرده و آن را صرفاً یک امر فرهنگی می‌داند و ریشه‌های آن را به قبل از اسلام برمی‌گرداند. (همان: ۳۱). علت آن این است که همسر او با آنکه مسیحی است، رعایت حجاب می‌کند و حتی وقتی که از او می‌خواهد در مقابل افراد خاصی حجابش را بردارد تا آنها بتوانند صورتش را ببینند، ناراحت شده و به حالت خشم جواب می‌دهد: «مگر آنان چه کسانی هستند که من در مقابلشان حجاب از چهره بگیرم؟» سپس نویسنده به خودش دل‌داری می‌دهد که وقتی به ایتالیا رفتم زنم را مجبور می‌کنم حجابش را

بردارد! در ادامه، وی انواع حجاب زنان را برشمرده و حجاب در اقشار مختلف را متفاوت می‌داند و باز تأکید می‌کند که حجاب یک مؤلفه فرهنگی است و ربطی به اسلام ندارد: «معمولاً در بین ایرانیان زنان با روی باز در حضور مردان حاضر نمی‌شوند و حتی عیسوی‌های مقیم ایران نیز به تبعیت از آداب و رسوم کشور این کار را نمی‌کنند.» (همان: ۲۹۰).

پیترو دلاواله تحت تأثیر همین ذهنیت (البته برخلاف سایر اروپایی‌ها) حجاب را مانع حضور زن در جامعه نمی‌شمارد؛ از این‌رو، در مورد قزوین می‌نویسد: «زن در کوچه‌های قزوین فراوان است، ولی همه پیاده هستند و روی خود را پنهان می‌کنند... زنان نسبت به مردان این رجحان را دارند که می‌توانند طرف مقابل را ببینند و خود دیده نشوند، در حالی که مردان متقابلاً قادر به این کار نیستند» (همان: ۲۹۶). دلاواله این درک ناقص خود از حجاب را مدیون زن شرقی خود است که در بین مسلمانان زندگی کرده و بدون آنکه الزام دینی داشته باشد، حجابش را رعایت می‌کند. با این حال، دلاواله نیز تا درک درست از حجاب فاصله زیادی دارد. (همان: ۱۰۸). رسوم و سنن مذهبی ایرانیان شیعه مذهب از دیگر نکته‌های قابل توجه در سفرنامه دلاواله است. وی در تعریف مناسبت‌های مذهبی شیعیان ایرانی می‌نویسد: عید قربان، عید پاک مسلمانان است و این روز را به مناسبت قربانی که به دست ابراهیم انجام گرفته، همه ساله جشن می‌گیرند. مسلمانان در این روز طبق اعتقادات خودشان باید قربانی کنند. (همان).

پیترو دلاواله آیین سنگ‌زنی را این‌گونه بیان می‌کند: «... دو قطعه چوب یا استخوانی را که در دست دارند، به یکدیگر می‌کوبند و از آن صدای حزن‌انگیزی به وجود می‌آورند و به علاوه حرکتی به سر و تن خود می‌دهند که علامتی از اندوه بی‌پایان آن‌هاست» (همان: ۵۶). در گزارش پیترو دلاواله این‌گونه آمده است: «از تمام اطراف و محلات اصفهان دسته‌های بزرگی به راه می‌افتد که بیرق و علم، با خود حمل می‌کنند» (همان: ۳۲۲). دلاواله می‌نویسد: «مستمعان با صدای بلند، گریه و زاری می‌کنند. به‌خصوص زنان به سینه خود می‌کوبند و با نهایت حزن و اندوه و همه با هم آخرین بند مرثیه‌ای را که خوانده می‌شود تکرار می‌کنند و می‌گویند: آه حسین... شاه حسین...» (همان: ۳۲۱). پیترو دلاواله در وصف چاک چاکوها می‌نویسد: «جمعی دیگر، در میدان‌ها و کوچه‌های مختلف و جلوی خانه‌های مردم، برهنه و عریان، در حالی که فقط با پارچه سیاه یا کیسه تیره‌رنگی، ستر عورت کرده و سر تا پای خود را با ماده‌ای سیاه و براق، شبیه آنچه ما برای رنگ زدن جلد شمشیر یا فلزات دیگر استعمال می‌کنیم رنگ زده‌اند، حرکت می‌کنند و تمام این تظاهرات برای نشان دادن مراتب سوگواری و غم و اندوه آنان در عزای حسین است. به همراه این اشخاص، عده‌ای برهنه نیز راه می‌روند که تمام بدن خود را به رنگ قرمز درآورده‌اند تا نشانی از خون‌هایی که به زمین ریخته و اعمال زشتی که آن روز نسبت به حسین انجام گرفته است، باشد و همه با هم آهنگ‌های غم‌انگیز در وصف حسین و مصیبتی که بر او وارد شده، می‌خوانند و دو قطعه چوب یا استخوانی را که در دست دارند، به یکدیگر می‌کوبند و از آن صدای حزن‌انگیزی به وجود می‌آورند و به‌علاوه حرکتی به سر و تن خود می‌دهند که علامتی از اندوه بی‌پایان آن‌هاست و بیشتر به رقص، شباهت دارد و در همین حال ظرف‌هایی را که در دست دارند جلو اشخاصی که در میدان حلقه‌وار دور آن‌ها جمع شده‌اند، می‌برند و مردم به عنوان صدقه در آن پول می‌اندازند» (همان: ۷۰).

پیترو دلاواله با کمی اغراق درباره پوشیدن لباس‌های تیره و سیاه و نتراشیدن موی سر و صورت می‌نویسد: «تشریفات و مراسم عزاداری عاشورا به این قرار است که همه غمگین و مغموم به نظر می‌رسند و لباس عزاداری به رنگ سیاه، یعنی رنگی که در مواقع دیگر، هیچ‌وقت مورد استعمال قرار نمی‌گیرد، بر تن می‌کنند. هیچ‌کس سر و ریش خود را نمی‌تراشد و به حمام نمی‌رود و به‌علاوه نه‌تنها از ارتکاب هرگونه گناه پرهیز می‌کند، بلکه خود را از هرگونه خوشی و تفریح محروم می‌سازد» (همان: ۶۵).

سفرنامه آفاناسیویچ کاتف

کاتف از بازرگانان روسی است که در سده شانزدهم میلادی به ایران سفر کرد و سفرنامه ای کم حجم مربوط به دوران صفویه از خود بر جای گذاشته است. وی به صورت خیلی مختصر به برگزاری مراسم سنگ‌زنی، شبیه گردانی و دیگر انواع عزاداری و عزای زنجیرزنی در کوچه و بازار و میدان‌ها اشاره می‌کند (نصرآبادی، ۱۳۱۷: ۳۰). کاتف در شرح مشاهدات خود در مورد ماه رمضان و عبادات ایرانیان در این ایام می‌نویسد: "در رمضان مردم روزه می‌گیرند بدین طریق که هیچکس در روز هیچ چیز نمی‌خورد و نمی‌آشامد. به محض اینکه آفتاب غروب کرد همه شروع به خوردن و آشامیدن می‌کنند و در میدان به تفریح و رقصیدن می‌پردازند و نمایش‌های گوناگونی نشان می‌دهند. شب همه شب شمع‌ها و پیه‌سوزها و چراغان‌ها روشن است. روزه گرفتن برای آن‌ها اجباری نیست هرکسی مایل باشد روزه می‌گیرد و کسیکه مایل نباشد نمی‌گیرد. روزه سالی یکبار است. هلال ماه نو در آسمان رؤیت گردید دومین عید برگزار می‌شود "عید رمضان" یا عید فطر در این عید جوش و خروش عجیبی در مردم به وجود می‌آید و خوردن و آشامیدن در همه‌ی ساعات شبانه روز آزاد می‌شود. در شب عید سراسر شب را مردمان بیدار می‌مانند و از سر شب به شیپور و سرنا زدن و نقاره کوفتن می‌گذرد و دو مرتبه شمع‌ها به بازارها و دکان‌ها و قهوه‌خانه‌ها روشن می‌شود. در میدان‌ها، پایکوبی‌ها و دستک‌زنی‌ها می‌کنند. "کاتف، ۱۳۵۶: ۴۹). کاتف درباره بقعه شیخ صفی نوشته است: «کشندگان و راهزنان و بدهکاران و یا آنان که از مهلکه‌ای می‌جستند و همچنین بردگان فراری چون به اینجا روی آورند و بر زنجیرها بوسه زنند و در بقعه بپناهند از کسی هراسی ندارند و حتی شاه هم آن‌ها را مجازات نمی‌کند. آن‌ها به حساب هزینه‌های آرامگاه مانند صومعه‌های روسی غذا می‌خورند» (همان: ۵۰). کاتف در وصف دسته‌های عزاداری پس از ذکر آیین سنگ‌زنی، مراسم حمل تابوت که همراه با شبیه گردانی کودکان امام حسین علیه‌السلام است را شرح می‌دهد: "تابوت‌هایی مخمل دار در جلوی شترهایی که روی آن‌ها بچه‌های لخت را طوی نشانند که صورتشان به طرف دم شتر است حمل می‌کنند و فریاد می‌زنند: حسین ... حسین ... پیشاپیش تابوت‌ها، چوبه‌های بزرگی را حمل می‌کنند و نیز به همراه اسبان آن‌ها دو طفل لخت که بدن و سر و صورت خود به خون‌آلوده‌اند سوار بر اسب در حرکتند. روی اسب دیگری مرد لختی که خود را به پوست گوسفند خاکستری پیچانده است به طوریکه پشم‌های گوسفند به بدن او تماس دارد و قسمت بی‌پشم به بیرون است به آرامی با اسب حرکت می‌کند ... گویا منظور از بچه‌های خونین همان کودکان بی‌گناه اوست [امام حسین علیه‌السلام] که شهید شده‌اند" (همان: ۳۰). کاتف در این باره می‌نویسد: «مردان و کودکان سرهای خود را می‌شکافند و خون‌آلود حرکت می‌کنند و نیز پوست دست‌ها و سینه‌های خود را با تیغ می‌برند و خون را به سر و صورت خود می‌مالند» (همان: ۷۸).

سفرنامه تاورنیه

تاورنیه ضمن معرفی مراسم عاشورا از آن به عنوان یکی از مهمترین مناسبت‌های مذهبی شیعیان ایران نام می‌برد و از روضه‌های خیابانی، مجالسی که در مساجد و تکایا برگزار می‌شده یاد می‌کند. وی می‌نویسد: هشت روز قبل از مراسم عاشورا، متعصب‌ترین شیعیان تمام صورت و بدن خود را سیاه می‌کنند و برهنه می‌شوند، فقط با پارچه کوچکی ستر عورت می‌نمایند و سنگ بزرگی به هر دستی گرفته در کوچه و معبری گردش نموده، آن سنگ‌ها را به یکدیگر زده انواع تشنجات به صورت و بدن خود می‌دهند و تا غروب مشغول این کار هستند، شب‌ها مردمان مقدسی آن‌ها را به خانه‌های خود برده و اطعام شایانی می‌نمایند (تاورنیه، ۱۳۹۱: ۴۱۲). تاورنیه دهه اول را مقدمه‌ای برای انجام باشکوه مراسم روز عاشورا برمی‌شمرد و با کمی اغراق این‌گونه وضعیت شیعیان ایرانی را به تصویر می‌کشد: «مدت هشت یا ده روز قبل از مراسم عاشورا متعصب‌ترین شیعیان سراسر بدن و چهره را سیاه می‌کنند ...» (همان: ۴۱۵) به نظر می‌رسد آوردن واژه «متعصب‌ترین» در اینجا از تعجب نویسنده از این مراسم نشأت می‌گیرد و چون برایش عمق مصیبت قابل درک نبوده است این تعبیر را برای سوگواران بکار برده است (چلکووسکی، ۱۳۶۷: ۳۲۱). تاورنیه در توصیف عزاداری‌های

دهه اول محرم، مجالسی را که در شبها برپا می‌گردد روایت می‌کند: «همین که خورشید غروب می‌کند در گوشه میدان‌ها و بعضی چهارراه‌ها منبرهایی را برای واعظان برپا می‌کنند و همه برای گوش دادن به سخن آن‌ها می‌آیند و مردم آماده مراسم می‌شوند.» (تاورنیه، ۱۳۹۱: ۴۱۲). مشاهده عزای سنگ‌زنی هم‌چنین برای تاورنیه نیز غم و اندوه فراوان شیعیان را انعکاس می‌دهد و با آوردن واژه «نامیدان» در وصف عزاداران پرشور (عسکری، ۱۴۱۰: ۳۹۱) می‌نویسد: «دو قله‌سنگ در دست داشتند که بر هم می‌زدند و چون نامیدان فریاد می‌کشیدند: حسین حسین حسین تا آنجا که کف از دهانشان خارج می‌شد...» (تاورنیه، ۱۳۹۱: ۴۴۵). تاورنیه مراسمی را گزارش می‌دهد که در حضور شاه صفی دوم یا همان شاه سلیمان برگزار شده است. (چلکووسکی، ۱۳۶۷: ۳۲۱). او دوازده دسته را که از محله‌های مختلف به محل جلوس شاه آمده و در صفوف منظم آماده‌اند که به‌صورت دسته‌های عزاداری با انجام تشریفات خاص و با اجازه بیگلریگی رئیس مراسم از مقابل جایگاه عبور کنند را ذکر کرده است (همان: ۱۵۰). تاورنیه نیز به شبیه‌گردانی کودکان کربلا اشاره می‌کند: «بر روی عماری، تابوتی کوچک به چشم می‌خورد و در تابوت یک بچه کوچک که خود را به مردن زده بود. همه کسانی که این دو کودک را همراهی می‌کردند می‌گریستند و ناله و زاری عظیم می‌کردند. این تجسم و نمایش طفلان حسین (ع) است که پس از شهادت امام، در دست یزید، خلیفه بغداد، گرفتار شدند و به قتل رسیدند.» (همان: ۵۶). تاورنیه، در سفرنامه خود درباره مشهد این گونه می‌نویسد: «در مشهد که جزء ایالت خراسان است، شاه عباس مسجد خیلی عالی بنا کرد که گنبدش طلا است و درش نیز کم‌قیمت‌تر از گنبدش نیست و آن مسجد را به اسم امام رضا، که یکی از ائمه خیلی محترم آن‌ها است، نامید و برای داشتن یادگار مقدسی در آن جا یک پای شتر سواری حضرت محمد را هم، به سقف گنبد بالای ضریح امام رضا آویخت و خودش هم مصمم شد که به زیارت آن جابروند» (همان: ۵۵).

سفرنامه آدام اولتاریوس

اولتاریوس، یکی از نخستین کسانی است که به عقیده شیعیان در باب امامت توجه داشته است (راولینستون، ۱۳۶۲: ۱۰۳). او ضمن بیان عقاید ایرانیان (شیعیان)، یکی از چهار رکن اختلاف عقیدتی آنان را با ترکان سنی مذهب، امامت می‌داند. سه رکن دیگر، عبارت است از تفسیر قرآن، عبادات و مراسم دینی و معجزاتی که به مقدسان نسبت می‌دهند. اولتاریوس اعتقاد شیعیان را در باب امامت به طور نسبتاً مفصل بیان می‌کند و می‌گوید که قائل به خلافت بلافصل امام علی (ع) هستند و اینکه سه خلیفه دیگر به ناحق جای ایشان را گرفتند و امام برای حفظ اسلام و جلوگیری از تفرقه به مبارزه مسلحانه دست نزد (اولتاریوس، ۱۳۶۳: ۵۴۰) اولتاریوس در بیان عقاید شیعه و سنی در باب خلافت، به اختصار به دوره حکومت امام علی آن حضرت و اصلاحاتش برای ارائه تفسیر درستی از قرآن که در دوره خلفا به نادرست تفسیر شده بود، می‌پردازد (همان: ۳۱۴) او از دیگر امامان صحبت به میان نمی‌آورد و فقط می‌گوید که ایرانیان به وجود دوازده امام اعتقاد دارند. اندکی بعد کمپفر در سفرنامه خود نام دوازده امام را ذکر کرده و توضیحاتی بسیار اجمالی در این باره می‌آورد (همان). اولتاریوس به عادت ایرانیان در رفتن به زیارت قبر ائمه اشاره دارد و اظهار می‌دارد که زائران پس از بازگشت، نوشته‌هایی با خود داشتند به نام زیارت نامه که حاکی از اعتقاد آنان بود. و نشان می‌داد که به زیارت چه اماکنی رفته‌اند (همان: ۷۵۶). همچنین او شرحی از سفر زیارتی شاه عباس به مشهد و نذورات او برای محرم و ساخت دو در گرانها برای آن آورده است (همان: ۴۳۸). مفصل‌ترین شرح درباره بقعه ی شیخ صفی از آن اولتاریوس است، وی در توصیف این بقعه می‌نویسد: «اردبیل مدفن شیخ صفی بنیانگذار مذهب صفویه و جد سلاطین این سلسله است... این شهر دارای میدان بزرگ و گردشگاه و محل خرید است. در مدخل این میدان، سمت راست، در کنار مزار شیخ صفی، امامزاده ای واقع است. اگر کسی مرتکب گناهی شده و مورد تعقیب واقع گردد و در این امامزاده متحصن شود، کسی نمی‌تواند متعرض او شود و از اینجا هم اگر خود را به مزار شیخ صفی برساند برای همیشه از مجازات معاف می‌ماند. در مدخل ورودی حیاط، جلوی مزار، دروازه بزرگی قرار داشت که بالای آن یک زنجیر نقره ای

بزرگ آویخته بودند؛ این زنجیر سنگین وزن و گران قیمت را خان مراغه تقدیم مزار کرده بود. حیاط وسیع و بزرگ، با سنگ های چهارگوش فرش شده بود، در دو طرف آن طاق نماهایی وجود داشت که در زیر آن، عده ای خرده فروش، اشیاء خود را برای فروش عرضه می کردند. از این جا به بعد کسی حق ندارد با اسلحه وارد مزار شود و اگر احیاناً یک ایرانی با اسلحه ای کوچک چون یک چاقو وارد آن جا شود مجازات مرگ خواهد داشت» (همان: ۴۹۶-۴۹۷).

اولثاریوس از قاریانی یاد می کند که پیوسته در مزار شیخ صفی حضور دارند و به تلاوت دسته جمعی قرآن مشغول هستند. وی ضریح و شبکه اطراف قبر شیخ صفی را از طلا و سنگ قبر را از یک نوع مرمر بسیار عالی می داند. او در ادامه بیان می کند که در ضریح بسته است و کسی نمی تواند به سنگ قبر نزدیک شود، حتی پادشاه اجازه ورود به داخل ضریح را ندارد (همان: ۴۹۹). فراوانی زائران این بقعه و ممنوعیت مطلق ورود با سلاح به درون آرامگاه و مجازات اعدام برای این کار، عدم اجازه ی ورود فرنگیان (و غیرمسلمانان) به فضای مقبره، دعا و زیارت خواندن بر مزار شیخ صفی و بالاخره غذای نذری آشپزخانه مقبره شیخ صفی که وقف سفرای خارجی و یا دیگر بزرگان است، بارزترین نمونه هایی از جلوه های تقد دینی این مکان از منظر اولثاریوس است داستانی که اولثاریوس پیرامون تراشیدن نام الله از روی چوب دستی متعلق به خودش توسط یک معلّم آورده، التزام یکی از خوانین به روزه داری، ممنوعیت ورود سگ به خانه، حرمت استفاده از انگشتر طلا برای مردان و نیز ممنوعیت استفاده از ظروف طلا و نقره در مقبره ی شیخ صفی، عدم تمایل به تهیه شراب با وجود مصرف آن، ممنوعیت شرب شراب در دهکده "پیرماراس" بنا به ملاحظات دینی و احترام اماکن مقدس، دفن مردگان در نجف و بالاخره عدم پرورش خوک و مصرف گوشت آن در ایران، مصادیق آشکار پایبندی و التزام مذهبی ایرانیان است (همان: ۳۱۹).

این سیاح آلمانی، حاجی ها و سادات را در عداد افراد و اصنافی آورده که شراب نمی خورند و ذکر کرده که هم ایرانی هم تر ک ها هنگام ادرار کردن در جهت قبله نمی نشینند. نویسنده جایگاه ویژه ی سادات در جامعه و اقتضائاتی که لازمه این سیادت است، از قبیل منع ازدواج با غیرسادات، پوشیدن لباس سفید و کفش بدون پاشنه، ممنوعیت شرب خمر و حتّی حضور در مجلس شرابخواران، پرهیز از لمس کردن سگ و پرهیز از دروغگویی را به نیکویی دریافت و در ادامه از تمکّن مالی و به سبب آن، نخوت و غرور برخی از ایشان سخن گفته است (همان: ۴۱۸). از مراسم مهم دینی که توصیف مفصل آن در سفرنامه ی اولثاریوس آمده، یکی مراسم عزاداری محرم و روز عاشورا است. این کتاب از باور عامه ی مبنی بر آمرزش کسانی که در دهه ی اول محرم و روز شهادت حضرت علی (ع) بمیرند، سخن گفته و پرهیز از شراب در مراسم روز عاشورا، حتّی برای سفرای خارجی را واجب شمرده است. به سیاه پوشی و بلند کردن موی سر در ایام عزاداری اشاره کرده و نیز خوابیدن گروهی بر خاکستر آشپزخانه شیخ صفی در شب عاشورا و مالیدن رنگ قرمز به بدن عده ای دیگر را دیده، اما درخصوص وجه تسمیه ی واژه ی عاشورا توجیه خنکی آورده و آن را با عدد ده نسبت داده است؛ حال آنکه می دانیم در پیوسته با آشی موسوم به "عاشورا" است که اعراب جاهلی در جشن های آغاز سال نو می پختند. همچنین اشاره دارد که ایرانیان در ایام سوگواری، آتش بازی را ناپسند می شمارند. دیگری مراسم عید قربان و قربانی کردن گوسفند است که پیرامون فلسفه این کار توضیحاتی نیز آورده است (همان: ۴۸۲). به گفته این سیاح باریک نگر، در روز شهادت حضرت علی (ع) نیز نوشیدن شراب قذغن است، ولی در روز رحلت پیامبر (ص)، هیچگونه مراسمی برگزار نمی شود. قداست قبور امامزادگان منحصر به شیخ صفی نیست. در مقبره سلطان به سهولت گشوده می شد. مردم بر آرامگاه " به عشق علی بگشا " محمد خداینده گویا دری بوده که تنها با گفته جمله این بزرگان نذر و نیاز و ادای سوگند می کنند و سفرای فرنگی از ورود به این اماکن منع می شوند.

الثاریوس می نویسد: اولین مراسم دیدنی سال جدید یعنی ۱۶۳۷ را که در ایران توانستیم ببینیم، مراسم تدفین یک ایرانی اصیل زاده و محترم بود. جنازه ضمن مراسمی ویژه و تماشایی به یک مسجد حمل گردید تا از آنجا به بابل و کوفه

نزدیک نجف که مدفن حضرت علی (ع) و سایر امامان یا قدیسین بزرگ است برده و دفن شود (همان: ۶۳). آدام التاریوس که نوع نگاهش نسبت به دیگران علمی‌تر است با ژرف‌نگری بیشتر به دنبال رمزگشایی «دهه بودن» ایام عزاداری است وی در سفرنامه خویش این‌گونه می‌گوید: «مراسم سوگواری ده روز طول می‌کشد، به همین دلیل آن را عاشورا که به زبان عربی معنای ده می‌دهد می‌نامند» (همان: ۱۷۱) وی در ادامه این سوال را مطرح می‌کند: «اما چرا این مراسم ده روز به طول می‌کشد؟ می‌گویند زمانی که امام حسین [علیه‌السلام] می‌خواستند از مدینه به کوفه مسافرت کنند دشمن، ایشان را ده روز تمام تعقیب کرد و تا لحظه شهادت دنبالشان بوده است» (همان: ۱۷۲) .. اولتارس مراسم سنگ زنی شیعیان را حکایت سوگواری قوم بنی‌اسد می‌داند که پس از واقعه عاشورا به کربلا می‌رسند و وقتی با پیکرهای بی سر و پاره‌پاره امام حسین علیه‌السلام و اصحابش روبرو می‌شوند به نشانه‌ی عزاداری سنگ‌هایی را برمی‌دارند و بر سر و صورت خود می‌زنند و اکنون این‌گونه عزاداری با سبک خاصی در برخی نقاط ایران برگزار می‌گردد (امین، ۱۳۶۶: ۴۵). آدام التاریوس با مشاهده این شیوه‌ی عزاداری توسط جوانان اردبیلی در وصف این آیین می‌نویسد: «این عمل گویا بزرگ‌ترین مفهوم سوگواری را دهد و تمثیلی از شهادت مظلومانه امام حسین علیه‌السلام باشد» (التاریوس، ۱۳۶۳: ۵۴۰). آدام التاریوس پس از مشاهده مراسم عزاداری اردبیلی‌ها این‌گونه می‌نویسد: "در اردبیل پنج خیابان بزرگ و اصلی وجود دارد و هر یک از آن‌ها مختص به صنف معینی است. این اصناف هر کدام دسته‌ی ویژه و جداگانه‌ی تشکیل دادند و برای خود مداحان معینی دارند که در مدح حضرت علی (ع) و امام حسین (ع) اشعاری ساخته‌اند و کسی که بهترین صوت را داراست در حضور خان سروده‌ی خود را با آواز می‌خواند. صنفی که اکنون بهترین سروده و نوحه را ارائه دهد نامور می‌شود و با دریافت شربت مورد تحسین و التفات اهالی قرار می‌گیرد، به همین دلیل به صورت گروه‌های مجزا یکی پس از دیگری در دایره‌ی منظم برابر خان و سفرا آمدند و به مدت دو ساعت به خواندن (یا بهتر گفته شود شیون و زاری) با تمام توانائی جسمی خود پرداختند" (همان: ۴۷۸). التاریوس مراسم نعل‌گردانی در اردبیل را این‌گونه گزارش می‌دهد: "قبل از طلوع آفتاب ایرانی‌ها مراسم نعل‌گردانی امام حسین (ع) را برگزار کردند. آن‌ها اشد و پرچم‌های معمولی خود را حمل می‌کردند. اسب‌ها و شترهایی را که بر پشت آنان پارچه نیلی‌رنگ انداخته بودند در شهر به گردش درآوردند. در پارچه‌های یاد شده تیره‌ای فرو کرده بودند که به نظر می‌رسید بر اثر تیراندازی به بدن چارپایان فرورفته باشد و نمایانگر تیرهایی بود که دشمن به بدن حضرت امام حسین (ع) فرو نشانده بود. بر پشت اسب‌ها و شتران پسرچه‌هایی نشسته بودند و در مقابل خویش تابوت‌هایی داشتند که با کاه و پوشال پر شده بود. این‌ها تمثیلی از فرزندان وحشت‌زده‌ی خاندان امام حسین (ع) بودند. بر روی چند اسب دیگر دستاری زیبا، شمشیر، کمان و تیردانی پر از تیر به چشم می‌خورد که نشان‌دهنده‌ی اسلحه‌ی امام حسین (ع) بود (مطهری، ۱۳۴۱: ۸۸). آدام التاریوس پس از گزارش حضور دسته‌های منظم عزاداری از وجود گروهی متشکل از هفت جوان برهنه خبر داده، می‌نویسد: "در قسمت چپ گروهی متشکل از هفت جوان برهنه می‌رقصیدند. این‌ها که چاک‌چاکو نام دارند خود را از سر تا به پا با نفت و خاکه - ذغال سیاه و براق کرده و فقط عورت خود را پوشانده بودند و زشت مانند شیاطین جوان به نظر می‌رسیدند. سنگ‌هایی را که در دست داشتند به یکدیگر می‌کوبیدند و فریاد می‌کردند: یا حسین (ع)، یا حسین (ع) ... (التاریوس، ۱۳۶۳: ۹۰).

سفرنامه ژان شاردن

شاردن جهانگرد فرانسوی نیز نکته‌هایی درباره امامت نوشته است. او پس از اشاره به عقیده شیعیان در این باب، چگونگی تعیین امام را بیان کرده و می‌گوید که امام را یا پیامبر تعیین می‌کند یا امامی که پدران‌ش همگی مقام امامت داشته‌اند (شاردن، ۱۳۵۰: ۱۰۹). از جمله دیگر مسائل مورد توجه شاردن موضوع مهدویت و غیبت امام دوازدهم (ع) به عنوان یکی از اصول اساسی شیعیان ایرانی اشاره نمود، او درباره عقیده ایرانیان به مهدویت می‌نویسد: شیعیان ایران معتقدند دوازدهمین نفر از سلسله جانشینان پیامبر (ص) و آخرین امام، بدون انتخاب جانشین به اراده خدا از میان خلق پنهان شد تا زمانی که به فرمان الهی ظهور کند. او کافران را مسلمان خواهد کرد و به عدل و داد پادشاهی خواهد نمود

(شاردن، ۱۳۵۰: ۱۱۴). شاردن مردم ایران را دارای تسامح مذهبی و روحانیان را فاقد آن دانسته و بر این نظر است که روحانیان چندان توان و قدرت نداشتند که شاهان را وادار به سخت گیری کنند؛ او چندین علت را در این باره آورده است: "فقدان توان مالی روحانیت؛ نهادهای روحانیان در ایران تابع سلطنت و نهادهای سیاست بودند." وی معتقد بود در دوره صفوی امور معنوی به کلی تابع امور مادی است؛ در صورتی که در سده های نخستین اسلامی، امور مادی تابع امور معنوی بود و حتی دستگاه قضایی و عرفی بر قوه مذهبی تسلط داشت و آنرا تحت تابعیت خود قرار داده بود (همان: ۱۲۱). شاردن از تسامح مذهبی جامعه ایران و حتی شاهان صفوی سخن گفته است؛ و علل سخت گیری برخی پادشاهان صفوی درباره اقلیت های دینی را قدرت نهاد روحانیت دانسته است؛ هرچند در دوره صفوی قدرت سیاسی بر قدرت معنوی تسلط داشت، توجه به روش شاهان صفوی در برخورد با اقلیت های دینی و ادیان دیگر نشان می دهد که تعصب مذهبی برخاسته از قدرت معنوی روحانیان بود. در پایان حکومت صفوی بر شمار روحانیان در برابر افزوده شد و می توان گفت قدرت یابی آنان با اعمال فشار بر اقلیت های مذهبی بی تأثیر نبود. با وجود این، جامعه ایران از تعصب در امور مذهبی پشتیبانی نمی کرد؛ و این نشانه آن است که در جامعه عصر صفوی قدرت روحانیت هنوز در میان همه اقشار جامعه نهادینه نشده بود (اندره، ۱۳۷۱: ۱۲). شاردن در باره جایگاه نخبگان مذهبی و ایدئولوژیک می نویسد: "اهل مسجد و منبر و همه مؤمنین ایران معتقدند که تسلط افراد غیر روحانی، جبری و غصبی است و حکومت مدنی، حق صدر و (اهل) منبر است. دلیل اصلی این اعتقاد، بر این پایه متکی است که حضرت محمد (ص)، در عین حال که هم پیامبر بود و هم پادشاه، خداوند او را وکیل امور معنوی و مادی مردم ساخته بود، اما عقیده ای که بیش تر مقبول است، این می باشد که امور کشور به همین نحو که در دست افراد غیر روحانی است، متکی بر اراده و مشیت خداوند است و شاه سایه و جانشین خداوند در هدایت و رهبری است. اما صدر و اهل شرع، نباید به هیچ وجه وظایف خود را به امور حکومت سیاسی بیامیزند. افزون بر این امور، قضا، همچون بسیاری از امور دین، از وظایف سلطنت می باشد" (شاردن، ۱۳۵۰: ۱۱۴).

مطالب بالا نشان دهنده نوعی تضاد عقیدتی درباره جانشینی در عصر غیبت است که احتمالاً باعث ایجاد تنش در جامعه عصر صفوی می شد. بعدها این تضاد نمود بیش تری پیدا کرد و از عوامل سقوط سلسله صفوی شد (اندره: ۱۳۷۱: ۱۲). شاردن در جایی دیگر، با اشاره به این دوگانگی و اختلاف، گفته است که شماری از روحانیان حکومت را حق مجتهد می دانستند: "اهل منبر و همراه با آنان همه مؤمنان و کسانی که از رعایت دقیق و کامل اصول دین برخوردار می گردند، هوادار این نظریه هستند که در غیبت امام، مجتهد معصوم باید بر مسند شاهی مستقر گردد. اصطلاح مجتهد معصوم، به معنی مردی است که از نظر اخلاقی منزه است و همه علوم را به آن درجه از کمال آموخته است که می تواند بی درنگ و بی شبهه به همه سؤالاتی که درباره دین و حقوق مدنی از او به عمل می آید، پاسخ گوید (شاردن، ۱۳۵۰: ۱۱۴). اما عقیده مقبول و مرجح تر، آن است که در حقیقت این حق به یکی از اعقاب بلاواسطه و مستقیم امام می رسد. اما مطلقاً ضرورت ندارد که این امام زاده، به اندازه نایب واقعی خداوند و خلیفه واقعی پیامبر و امامان، تا درجه کمال عالم باشد و ه چنان که بیان شد، عقیده مسلط و غالب این است. زیرا طبق این عقیده است که سلطنت شاه فعلی را مستقر و تثبیت می سازد (همان: ۱۳۹). شاردن درباره واژه مجتهد آورده است: "مجتهد یعنی قائم مقام امام غایب که جانشین حضرت محمد (ص) است (همان: ۳۰۲) نخبگان مذهبی وارسته، که بیش تر روحانی بودند، حق جانشینی را در عصر غیبت، برای خود می دانستند و ایدئولوژی خاصی درباره حکومت داشتند. برای مثال، شاردن به یکی از این روحانیان اشاره کرده که قصد داشت تحولاتی در جامعه و شیوه حکومت ایجاد کند (همان: ۳۰۵). ملاقاسم یکی از ملایان معروف به مراعات دقیق آداب ظاهری شریعت و عدم اعتنای مطلق به دنیا، ولی الله، محسوب می گشت. ملاقاسم بعد از این که به وسیله زهد و ورع، اعتباری حاصل کرد و مورد احترام قاطبه جماعت واقع گشت، شروع به مخالفت علیه سلطان عصر، شاه عباس دوم، کرد و عاقبت کار را به جایی رسانید

که صریحاً گفت این پادشاه غرق شرب مدام است و به همین جهت کافر شده است و از فره ایزدی محروم گشته است؛ و بدین طریق واجب القتل می‌باشد و باید به جای وی، پسر شیخ الاسلام را نشانند. شاه که از دیر زمانی از این سخنان آشفته بود و بیم داشت که عواقب شومی بار آورد، فرمان داد این مرد سالوس را دستگیر سازند و به بهانه تبعید به شیراز، دستور داد از بالای کوهی به پایین انداختند (همان: ۳۱۰).

این گروه از نخبگان مذهبی برای شاهان صفوی هیچ جایگاهی در حکومت قائل نبودند. در این گروه، فردی همچون ملا قاسم با طرح این موضوع که شاه و درباریانش وقیح‌ترین ناقضان حکم شرع هستند و خداوند اخراج این شاخه ملعون و استقرار شاخه امامان معصوم را طالب است، قصد داشت با برکناری شاه عباس دوم، فرزند شیخ الاسلام را به قدرت برساند؛ پسر شیخ الاسلام، که دخترزاده شاه عباس اول بود، به سبب اعتبار مادرش در نزد شاه صفی تا بیست سالگی نابینا نشده بود (همان: ۳۰۵). شاردن درباره نخبگان مذهبی وابسته به ساختار حکومت صفوی گفته است: "نه در ایران و نه در سراسر شرق، اشرافیت و علو نسب وجود ندارد و تنها نسبت به نوع مأموریت‌ها و لیاقت‌ها و ارزشهای فوق العاده و به خصوص نسبت به ثروت، احترام قائل هستند و بس. فقط به افراد خاندان پیامبر و امامان احترام می‌گذارند و اینان، از نظر افتخار و تمیز با دیگران، دستار می‌بندند و عناوینی مانند سید و میر دارند و این دو اصطلاح عربی به معنای نجیب و امیر می‌باشد (شاردن، ۱۳۵۰: ۲۰۰). در سفرنامه وی از آرامگاه‌های امامزادگان نیز توصیفات آمده که مفصل‌ترین آنها درباره آرامگاه فاطمه معصومه (س) در شهر قم است. وی چنین گزارش می‌دهد: «وقتی به قم نزدیک می‌شدم در هر طرف مسجدها ی کوچک و مقبره‌هایی که مدفن نبیره حضرت علی بود مشاهده می‌شد. مردم ایران نواده‌ها و نبیره‌های این خلیفه را امامزاده می‌نامند که به مثابه حواریون حضرت مسیح می‌باشند. در سراسر ایران عده ی زیادی امامزاده مدفونند، و همه در نظر ایرانیان مقدس می‌باشند. در قم در دیه‌ها و آبادی‌های مجاور آن چهارصد امامزاده وجود دارد، از جمله این اماکن، بارگاه، قبر متبرک و مطهر حضرت فاطمه دختر گرامی حضرت امام موسی کاظم، هفتمین امام شیعیان است. طول مزار حضرت معصومه هشت، عرضش پنج و بلندی‌ش شش پا است. دور مزار نرده‌ای نصب کرده‌اند که زائران نتوانند به مزار مقدس دست بزنند یا بیوسند، و روپوشی نیز بر مقبره انداخته‌اند تا از دید مردمان پنهان بماند و تنها با موافقت ارشد متولیان و خادمان و پرداختن مبلغی پول می‌توان به دیدن آن نائل شد» (همان: ۲۲۱).

سفرنامه انگلبرت کمپفر

کمپفر در بخشی از سفرنامه اش هنگام توضیح اعتقادات ایرانیان که شیعه بودند، عقیده آنان درباره وجود دوازده امام را با ذکر نام ایشان بیان می‌کند و می‌گوید که ایرانیان شیعه بر خلاف ترک‌ها (سنی) سه خلیفه بعد از پیامبر (ص) را قبول ندارند (کمپفر، ۱۳۵۰: ۳۱۰). کمپفر امامت را حقی خانوادگی موروثی تصور کرده و دلیل اینکه منحصرأ دوازده امام حق رسیدن به خلافت را دارند این بیان می‌کند که آنان از نسل پیامبر هستند (همان: ۴۴). یکی از ویژگی‌های اعتقادی شیعیان موضوع مهدویت و غیبت امام دوازدهم است که در برخی سفرنامه‌ها به آن نیز اشاره شده است. کمپفر توضیحات بیشتری در این باب آورده و به عقیده شیعیان را درباره ظهور و قیام حضرت مهدی و اقامه عدل و داد بیان می‌کند (همان: ۶۵). انگلبرت کمپفر، مشاهدات خود درباره بقاع متبرکه و امامزادگان را این گونه بیان می‌کند: «مقابر یا بقاع متبرکه از نظر تقدس و طرز ساختمان با مساجد به چشم و هم چشمی برخاسته‌اند. حالت احترام آور تعظیم ایرانیان برای چنین مقبره‌هایی حیرت آور است. به خصوص آن بناهایی که جد اعقاب دوازده امام را در آن‌ها دفن کرده‌اند و در نتیجه امامزاده نامیده می‌شوند و مورد توجه خاص قرار دارند. ایرانیان به مذهب شیعه اثنی-عشری پایبند هستند؛ یعنی دوازده تن از ائمه را به دلیل اینکه از پشت پیغمبر هستند منحصرأ محق برای رسیدن به خلافت یا

جانشینی پیغمبر و در نتیجه، فرمانروایی بر مومنین می دانند. این ائمه دارای زندگی پاک و مقدس بی نظیری بودند و معجزات و کراماتی از آنها سر زده است و به همین دلیل امروزه مورد تحسین و قبله حاجات مردم هستند» (همان: ۱۳۳). کمپفر که از نزدیک شاهد احترام و تجلیل شیعیان نسبت به این اماکن مقدس بوده است، می نویسد: زائران قطعاتی از تربت علی (ع) را با خود می آوردند و در نماز از آن استفاده می کنند (همان: ۱۷۸). مفصل ترین مطالب درباره امامان در سفرنامه ها متعلق به امام رضا است. اغلب اروپاییانی که به ایران می آمدند به مناسبت درباره آن حضرت مطالبی آورده اند که یکی از مفصل ترین این توضیحات را می توان در سفرنامه کمپفر یافت. او تذکر می دهد که از بین دوازده امام فقط امام در ایران و در شهر مشهد مدفون است و اعتبار و شهرت شهر مشهد را به همین سبب، رضا می داند و می گوید که مردم از اکناف و اطراف برای زیارت به این شهر می روند. برداشت او از دیگر ائمه عقیده شیعیان این است که آنان بعد از امام علی و امام صادق (ع) حضرت رضا (ص) را بیش از دیگر ائمه محترم می شمردند (همان: ۵۰). کمپفر در ادامه ذکر می کند: «که ائمه سراسر عمر خود را در زجر گذارنده اند و اغلب آن ها قربانی این نامردی ها شدند؛ سرنوشت اعقاب آنها نیز که اغلب به ایران گریختند به همین منوال بوده است؛ هر چند این مملکت قرن ها به دست اهل تسنن اداره شده است باز قوم ایرانی از قبور امامزاده ها که در دوران صفویه به بهترین وجه تجدید ساختمان و تزئین شده، مراقبت کرده است. این امامزاده ها از طریق وقف مزارع، دهات و گرمابه ها از عواید بسیاری بهره مند می شدند، این عواید خرج نگهداری ساختمان ها، تهیه روغن چراغ ها، تامین معاش متولیان و قاریان می شده است» (همان: ۲۹).

وی از مشهد دیدن کرده و مشاهدات خود را این گونه بیان کرده است: «شهر مشهد در وهله اول به خاطر اینکه مدفن حضرت رضا است به شهرت و اعتبار رسیده است زیرا زائران بیشمار و بیش از همه شیعیان برای زیارت قبر امام از اطراف و اکناف بدان سرازیر هستند. پس از حضرت علی و امام جعفر چنین پیداست که آن ها برای حضرت رضا بیش از دیگران تقدس قائلند. خیلی شده که برای تقویت اعتقاد زائران خدام کسی را وادار کرده اند که خود را به نابینایی بزند؛ هنگامی که این فرد در اثر توسل به امام رضا بینایی خود را باز یافت خدام گروهی از تحصن کنندگان را فراهم می آوردند که این شفا یافته را به نشانه ی شفا دهنده مقدس با طبل و نقاره در کوچه های مشهد مشایعت کنند. در حین حرکت چنین دسته ای هر زائری برای حفظ خاطره این معجزه بزرگ، قطعه ای از لباس این کلاه بردار مقدس را می کند و با خود می برد. هنگامی که این نمایش به پایان رسید بازیگر اصلی از متولیان لباس نویی می -گیرد» (همان: ۱۳۳). کمپفر با سفرهای زیارتی ایران به عراق نیز می پردازد؛ اما در این خصوص دچار اشتباه شده و گمان کرده است که قبر علی (ع) در کربلا بوده است: «شیعیان به کربلا واقع در عراق می روند تا قبر مرتضی علی؛ یعنی امام اول را که این قدر مورد اعجاب و ستایش آن هاست زیارت کنند. خطر این زیارت بیش از وقتی است که می گیرد؛ زیرا کربلا چندان از مملکت ایران فاصله ندارد ولی در عوض در قلمرو ترک ها واقع است و همین ترک ها هستند که با طرفداران علی، دشمنی صلبی و بطنی دارند. زائران قطعاتی تربت علی را با خود می آورند و در نماز از آن استفاده می کنند. در حین نماز باید زمین را بوسه زد و از آن جا که خاک همیشه آلوده و ناپاک است مگر آنکه استخوان پاکان را در خود مدفون کرده باشد به همین دلیل ایرانی ها تربت علی را برای مهر نماز برگزیده اند» (همان: ۲۳۸). زیارت امام رضا رایج ترین زیارت در ایران است زیرا قبر امام رضا در مشهد واقع در خراسان است. اسم این امام دائم ورد زبان بیماران است و آن ها گمان دارند با توسل به او شفا خواهند یافت. از آن هنگام که شاه عباس اول، مدفن امام رضا را از چنگ ازبکان تاتار خارج کرد این مزار در اثر وقوع معجزات مکرر حیرت انگیز سخت مشهور شده است. تعداد کثیری از زائران مشهد طالب شفا یافتن هستند و تعداد دیگری می خواهند مراتب ستایش و دوستی خود را به امام ابراز دارند. اغلب چهار یا پنج معجزه فقط در یک ماه اتفاق می افتد گویا اولین کسی که معجزه را رایج کرد شاه عباس کبیر بود وی برای اینکه پول رعایای خود را که تا به حال در کربلا خرج می شد در مملکت نگاه دارد کوشید تا بر شهرت مزار امام رضا که در مملکت خود قرار دارد بیفزاید. و این امر نیز با زود باوری رعایا سخت آسان بود. بزرگان و رجال مملکت نیز وصیت می کنند که پس از مرگ کالبد آن ها را در جوار قبر امام رضا دفن کنند» (همان: ۷۸). برای نمونه، کمپفر در سفرنامه خود در مسئله عزاداری می نویسد: «ایرانیان ده

روز اول ماه محرم را هر ساله به تجدید خاطره این واقعه جانسوز می‌گذرانند... به زودی رقصی آغاز می‌گردد که در ضمن آن، نام حسین را به صدای بلند ذکر می‌کنند نه با ناله و شکوه، بلکه با صدایی خشنماک، به تبعیت از آهنگ آواز، نوحه‌خوانان در دایره‌ای کنار هم جمع می‌شوند و در عین اینکه پا بر زمین می‌کوبند سینه را با مشت می‌زنند. کسی که با این مراسم آشنا نباشد شاید بپندارد که ساحران را در حال رقص می‌بیند. آری حرکات و چهره کسانی که در عزاداری شرکت کرده‌اند حالتی چنین خشن و انتقام‌جویانه دارد. این نمایش ساعت‌ها به طول می‌کشد. (همان: ۱۸۱). کمپفر به خود این اندازه زحمت نداده که فلسفه این حرکات مخصوص در عزاداری، یا علت آنها را از مردم بپرسد و از نزد خود، اسم آن حرکات را رقص می‌گذارد؛ تشبیهی که به شدت مورد نفرت می‌باشد (همان: ۱۷۸). کمپفر در بخشی که به ترتیب جشن‌ها و مراسم اختصاص داده است، سخن خود را این‌گونه آغاز می‌کند: «ده روز اول نخستین ماه یعنی محرم را روزهای عزاداری می‌شمارند زیرا در دهم محرم سال ۶۱ هجری (ده اکتبر ۶۸۰) امام حسین [علیه‌السلام] به قتل رسید...» (همان: ۳۲) و در ادامه می‌گوید: «ایرانیان ده روز اول محرم هر ساله به تجدید خاطره این واقعه جانسوز می‌گذرانند...» (همان). کمپفر به وجود روضه‌های خیابانی اشاره می‌کند اما این محقق آلمانی به نکته‌ای اشاره کرده است که کمتر مستشرقان بدان توجه نشان داده‌اند و آن هم اولین کتاب مقتل فارسی یعنی روضه الشهداء تالیف ملا حسین کاشفی است. وی در وصف مجالس سوگواری با تأکید بر این نکته می‌نویسد: «قبل از ظهر به میدان‌ها و معابر عمومی می‌آیند و با تمام احترام به سخنان ملا که روزانه یکی از فصول دهگانه کتاب «روضه الشهداء» را می‌خواند، گوش فرا می‌دهند؛ فصل آخر این کتاب شامل گزارش و شرح شهادت حسین است (همان: ۳۴). به گزارش انگلبرت کمپفر، مردم اصفهان شب‌ها در قالب هیئت و دسته به سر چهارراه‌ها و اماکن عمومی رفته، آتش روشن می‌کردند و برای عزاداری دور آن حلقه می‌زدند. آنان به تبعیت از آهنگ آواز نوحه‌خوان ضمن حرکت در دایره‌ای پا بر زمین کوبیده و با مشت به سینه می‌زدند (همان: ۴۵). کمپفر قمه‌زنی یا عزای تطبیر را این‌گونه شرح می‌دهد و این عمل را نوعی مواسات در برابر آن فاجعه برمی‌شمرد: «در بعضی از شهرها شرکت‌کنندگان در این تشییع جنازه با تیغی که در دست دارند به سر خود که تازه تراشیده شده زخم می‌زنند، به عبارت دیگر برش دایره‌مانندی در پیشانی و دو خراش طولی در جمجمه‌ی خود ایجاد می‌کنند تا این قتل شرم‌آور را به صورتی محسوس مجسم کرده باشند (همان).

سفرنامه جوانی کاری

بخش عمده گزارش کاری از قم مربوط است به حرم حضرت فاطمه (س). کاری اگرچه در این زمینه اشتباه برخی از سفرنامه نویسان پیشین را تکرار کرده، حضرت فاطمه معصومه را دختر بی واسطه امام حسین (ع) به شمار آورده است، ولی نکته‌هایی دقیق و ظریف از وضعیت حرم مطهر و رواق‌های اطراف آن ثبت کرده است که به راستی ارجمند و زیباست. او در این باره می‌گوید: «راهنمایی اجیر کردم تا همراه وی به دیدن مسجدی که به اندازه مسجد اردبیل مورد توجه و احترام شیعه هاست بروم. درای این مسجد قبر شاه صفی و شاه عباس دوم قرار گرفته است؛ ولی گویا مقبره اصلی مورد احترام، متعلق به فاطمه بنت امام حسین فرزند امام علی و فاطمه زهرا (س) دختر محمد (ص) می‌باشد. در بالای در بزرگ، گویا کتیبه‌ای به خط طلا در ثنای شاه عباس دوم نوشته شده است. میدان درازی که در هر دو سوی آن دکان‌های کوچک بنا گردیده و کاروان سراهایی که در سوی دیگر رودخانه ساخته شده، منظره را تکمیل کرده است. سپس به حیاط وسیعی وارد می‌شویم که از دو طرف با دیوارهای کوتاهی محصور گردیده که در دست راست آن اتاق کوچکی جهت اطعام مساکین بنا شده است. چند حجره دیگر نیز آن جا دیده می‌شود که گفته‌اند اشخاص قرض داری که نتوانند از عهده پرداخت دین خود برآیند در آنجا متحصن می‌شوند و در طول مدت تحصن به هزینه اوقاف امرار معاش می‌کنند و طلب‌کاران نیز راه و اختیاری برای مطالبه طلب خود ندارند» (کاری، ۱۳۸۳: ۶۸). کاری می‌نویسد: جسد شاه (شاه سلیمان) را به باغ چهل ستون منتقل ساختند و زیر فواره‌ای از مرمر سفید قرار دادند غسل باشی که کارش منحصر به غسل درباریان است، جسد را غسل دادند مزد این کار تمام لباسهای او را زینت داده‌اند حتی روپوشی که جسد

را در آن پیچیده اند نیز به انضمام پنجاه تومان به غسل باشی تعلق می گیرد پس از پایان غسل جسد را در یکی از اتاق ها گذاشتند تا برای دفن در مقبره شاهان صفوی به شهر قم که امامزاده مورد احترام ایرانیان است، حمل کنند. (همان: ۱۰۶). کارری ضمن توصیف عقیده ایرانیان به زندگی پس از مرگ ها اظهار می دارد که انسان ها پس از مرگشان به عقوبتی در خور اعمالشان گرفتار می شوند از " تا ظهور صاحب الزمان که دجال را خواهد کشت و طرفداران و پیروان وی را به دوزخ ها خواهد فرستاد و..." وی در ادامه به روز قیامت و حوادث آن می پردازد. (همان: ۱۰۳).

جملی کارری ضمن وصف مجالس و برپایی روضه های خیابانی، از رسم پذیرایی در مجالس خبر می دهد که هیچ یک از مستشرقان مورد مطالعه از آن حرفی میان نیاورده اند. وی این گونه به این مطلب می پردازد: «در سر گذرها صندلی هایی گذاشته اند که هر چند گاه یک ملا بر روی آن می نشیند و سخنانی در منقبت و مصیبت کشتگان می گوید. همه ساکنان محلات در حالی که به عنوان سوگواری جامه کبود یا سرخ بر تن کرده اند در پای کرسی وعظ و مرثیه آنان می نشینند. بعضی از این اشخاص در بین وعظ دو ملا از میوه فصل نیز استفاده می کنند» (کارری، ۱۳۸۳: ۱۰۶). جووانی کارری، نیز از مراسم عزادای محرم و عاشورا یاد می کند. البته او در این باره دچار اشتباه شده و این عزاداری را به مناسبت شهادت امام حسن (ع) و امام حسین (ع) می داند که نزدیک بغداد به دست عمر اتفاق افتاد. کارری درباره این مراسم می گوید که به مدت ده روز میدان ها و گذرگاه ها روشن و چراغانی بود و علم های سیاه در آنها برافراشته و در سر هر گذری چند ملا بر منابر نشسته و مناقب و مصائب شهدای کربلا را می خواندند. مردم به نشانه عزای لباسهای سیاه یا سرخ می پوشیدند و به سخنان واعظ گوش می دادند (همان: ۱۰۹-۱۱۰).

نتیجه گیری

در دوره صفویه شاهد حضور سیاحان اروپایی بسیاری در ایران هستیم. نکته حائز اهمیت درباره سیاحان عصر صفوی این است که مسافران غربی در این دوره، نخستین بار به کشور شیعه مذهبی سفر می کردند که فرهنگ و مظاهر تشیع تقریباً در سرتاسر آن گسترده بود و شیعیان آزادانه و علنی به مذهب خود رفتار می کردند. بدین ترتیب، مسافران اروپایی از نزدیک با شیعیان و فرهنگ و مذهب آنان آشنا می شدند لذا مطالبی که از طریق این سفرنامه ها به دست اروپاییان می رسید نخستین اطلاعات حاصل از مشاهدات مستقیم اروپاییان درباره تشیع و شیعیان بود که می توانست منبع اساسی برای محققان و شرق شناسان باشد. سفرنامه فیگوروا، اطلاعات مفیدی در مورد امامزادگان و مراسم مذهبی و آداب و رسوم شیعیان، حضور زنان با طبقات اجتماعی مختلف در مراسم عزاداری و پوشش ظاهری زنان در ایام سوگواری، و برخی آداب و مراسم شیعیان را ارائه می دهد. پیترو دلاواله، به توصیف مقبره ها و زیارتگاه های ائمه و امامزادگان و به تشریح مراسم عید قربان، دهه اول محرم، آیین سنگ زنی و سایر تشریفات و مراسم عزاداری عاشورا می پردازد. تاورنیه معتقد است مردم ایران تحت تأثیر شوکت و قدرت شاهان و فرمانروایان آنها را مقامی قدسی می دهند و معتقد است در تمام دنیا هیچ پادشاهی مستقل تر از پادشاه ایران نیست و سپس به تقسیم بندی اعضای دربار شاهی می پردازد. کاتف در شرح مشاهدات خود به ماه رمضان و عبادات ایرانیان و مراسم سنگ زنی، شبیه گردانی و دیگر انواع عزاداری و عزای زنجیرزنی در کوچه و بازار و میدان ها می پردازد. آدام اولتاریوس یکی از نخستین کسانی است که به عقیده شیعیان در باب امامت و مهدویت توجه ویژه داشته است. وی در مورد خلافت امام علی (ع) و سه خلیفه دیگر که به ناحق جای ایشان را گرفتند مفصل پرداخته است. شاردن نیز اطلاعات مفصلی در مورد تشیع و ائمه شیعه می دهد. او پس از اشاره به عقیده شیعیان در باب امامت، چگونگی تعیین امام را بیان کرده و همچنین به مهدویت و غیبت امام دوازدهم (ع) به عنوان یکی از اصول اساسی شیعیان ایرانی اشاره می کند. شاردن همچنین از مجتهد و ولی فقیه و برخی از نخبگان مذهبی صحبت به میان می آورد. کمپفر به عقیده شیعیان درباره وجود دوازده امام و موروثی بودن امامت می - پردازد. وی در رابطه با مهدویت و غیبت امام توضیحات بیشتری در این باب آورده و به عقیده شیعیان را درباره ظهور و قیام حضرت مهدی و اقامه عدل و داد بیان می کند. وی از اماکن زیارتی شیعیان نظیر مشهد و عراق دیدن کرده

است، کمپفر بخشی از سفرنامه خود را به جشن‌ها و مراسم شیعیان اختصاص داده است. کارری نیز به توصیف عقیده ایرانیان به زندگی پس از مرگ می‌پردازد و مراسم‌های مذهبی را یاد می‌کند.

منابع

۱. آئینه‌وند، صادق، گراوند، مجتبی (۱۳۹۰)، شیوه سفرنامه‌نویسی در مغرب و اندلس؛ مطالعه موردی «الرحله المغربیه» ابوعبدالله عَبدَری (قرن ۴ تا ۸ هجری)، نشریه پژوهش‌های تاریخی، دوره ۳، شماره ۴ - شماره پیاپی ۴.
۲. امین، سید محسن (۱۳۶۶)، امام حسین و حماسه کربلا، ترجمه ناصر پاکپور، تهران: واحد تحقیقات اسلامی.
۳. براون، ادوارد گرانویل، (۱۳۲۹)، تاریخ ادبیات ایران از آغاز عهد صفویه تا زمان حاضر، ترجمه غلامرضا رشید یاسمی، دانشگاه تهران.
۴. بهار، محمدتقی (۱۳۲۹)، بازگشت ادبی، مجله ارمغان، دوره ۱۳، ش ۷، ۸، ۱۰.
۵. بهرام نژاد، محسن (۱۳۷۷)، سفرنامه های اروپاییان در عصر صفوی نژاد، مجله کیهان اندیشه، شماره ۷۸، صص ۳۲-۴۱.
۶. تاورنیه، ژان باتیست (۱۳۸۳)، سفرنامه تاورنیه، مترجم حمید شیرانی، نشر نیلوفر.
۷. چلکووسکی، پتر، (۱۳۶۷)، تعزیه هنر بومی پیشرو ایران، ترجمه داود حاتمی، انتشارات علمی و فرهنگی.
۸. حسین‌زاده‌شانه‌چی، حسن (۱۳۸۹)، سهم سفرنامه‌های اروپایی در معرفی تشیع ایرانیان در غرب، سال هفتم، شماره دوم، صص ۳۷ - ۵۸.
۹. دانش پژوه، منوچهر (۱۳۸۵)، نگاهی به سفرنامه‌های دوره صفوی، انتشارات دانشگاه اصفهان و فرهنگستان هنر جمهوری اسلامی ایران.
۱۰. دلاواله، پیتر (۱۳۸۴)، سفرنامه پیتر دلاواله، مترجم شعاع الدین شفا، انتشارات علمی و فرهنگی.
۱۱. راولینسون، سرهندی (۱۳۶۲)، سفرنامه، ترجمه امانالله سکندری، تهران، نشر آگاه.
۱۲. رایت، دنیس، (۱۳۵۹)، انگلیسی‌ها در میان ایرانیان. انتشارات امیرکبیر.
۱۳. زرین‌کوب، عبدالحسین (۱۳۸۹)، تاریخ ایران بعد از اسلام، انتشارات امیر کبیر.
۱۴. شاردن، ژان (۱۳۳۸)، سیاحتنامه شاردن، با حواشی و تعلیقات و توضیحات لنوی و توضیحات لغوی و تاریخی و فرهنگ اصطلاحات و فهرس ترجمه محمد عباسی، دائرةالمعارف تمدن ایران (جلد ۵ و ۶).
۱۵. عسکری، سید مرتضی (۱۴۱۰)، معالم المدرستین، بیروت: موسسه النعمان.
۱۶. فیگوریوا، دن گارسیا دسیلوا (۱۳۶۳)، سفرنامه دن گارسیا دسیلوا فیگوریوا، مترجم غلامرضا سمیعی، نشر نو.
۱۷. کاتف، فدُت آفاناس یویچ (۱۳۵۶)، سفرنامه کاتف، ترجمه محمد صادق همایونفرد، انتشارات کتابخانه ملی ایران.
۱۸. کارری، جملی (۱۳۴۸)، سفرنامه کارری، مترجم عباس نخجوانی، عبدالعلی کارنگ، انتشارات اداره کل فرهنگ و هنر آذربایجان.
۱۹. کمپفر، انگلبرت (۱۳۶۳)، سفرنامه کمپفر، ترجمه کیکاووس جهاندار، انتشارات خوارزمی.
۲۰. مطهری، مرتضی (۱۳۴۱)، حماسه حسینی، ج ۱، انتشارات صدرا.
۲۱. موسوی دالینی، جواد؛ مودت، لیدا، موسوی، سیده طاهره؛ طباطبایی، سید حسین (۱۳۷۱)، مناسک شیعیان در سفرنامه‌ها، مطالعات تاریخ فرهنگی، ش ۲۸.
۲۲. وینسنت، اندرو (۱۳۷۱)، نظریه‌های دولت، ترجمه حسین بشیریه، نشر نی.
۲۳. الثاریوس، آدام، (۱۳۶۳)، سفرنامه آدام الثاریوس: بخش ایران، ترجمه و تحشیه، احمد بهپور، سازمان انتشاراتی و فرهنگی ابتکار.